

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AYSEL İLQAR QIZI MƏMMƏDBƏYLİ

BƏDİİ DİSKURSUN KOQNİTİV STRUKTURUNDA
MƏDƏNİ FREYMLƏRİN ROLU
(İNGİLİS DİLİ MATERIALI ƏSASINDA)

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2015

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Rəsmi opponetlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Fərman Hüsən oğlu Zeynalov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin İngilis filologiyası kafedrası

Müdafiə ___27/11___ 2015-ci il saat___-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Diskurs XX əsrin II yarısından başlayaraq dilçilikdə ciddi tədqiqat obyektinə çevrilmiş və bu barədə xeyli tədqiqat əsərləri yazılmışdır.¹ Son dövrdə həm bədii, həm də siyasi diskurs xüsusi diqqət mərkəzində olmuş və Azərbaycan dilçiliyində Qərb və rus dilçiliyinin nailiyyətləri əsasında yeni tədqiqatlar aparılmış, müəyyən fikirlər söylənilmişdir. Bununla belə dissertasiyalar səviyyəsində bu məsələlərə qayıtmaq, mövcud yanaşmaları şərh edərək diskurs və mədəni freym barədə olan fikirləri elmi nəzəri və faktik materiallarla zənginləşdirmək çox vacibdir. Dissertasiya mövzusunun aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri budur.

Mədəni freymlər bədii diskursda məcazlar sistemində mühüm yer tutur. Onlar bu sistemdə bir qat kimi mövcud olurlar. O qat dilin leksik tərkibinə, onun imkanlarının zənginləşməsinə təsir edir və həmin təsir əsasında yeni semlərin formalaşması milli-mədəni kontekstdə reallaşır. Bu xüsusiyyətlər nəzəri dilçilikdə konseptlər freym nisbətini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Metafor, metonimiya, hiperbola və digər məcazlar ingilisdilli bədii diskursda öyrənilməyə onları təkcə diskursun ritorik sistemində deyil, eyni zamanda koqnitiv strukturda xüsusi yer tutduğunu sübut edir. Bu səbəbdən mədəni freymlərin linqvokoqnitiv struktur çərçivəsində şərhli həm linqvistik, həm də koqnitiv psixologiya baxımından çox vacib hesab edilir. Buna görə də real faktlardan alınan nəticələr bir çox elm sahələri üçün ciddi materiallar verir.

Tədqiqatın obyektini. Dissertasiya işinin tədqiqat obyektini ingilis dilinin bədii diskursu təşkil edir.

Tədqiqatın *predmeti* isə ingilisdilli bədii diskursun koqnitiv strukturundakı mədəni freymlərdir.

¹ Harris Z. Discourse analysis / Language, 1956, pp. 1-30; Dijk Teun A. van. Semantic Discourse Analysis // Handbook of Discourse Analysis. London: Academic Press, 1985, pp. 103-136; Chafe W. Discourse, Consciousness, and Time. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1994, 327 p; Чернявская В.Е. Дискурс власти и власть дискурса. М.: Флинта, Наука, 2006, с. 70-130; Касавин И.Т. Текст, дискурс, контекст. Введение в социальную эпистемологию языка. М.: Канон+, 2008, 437 с.; Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri, Bakı: Çarşıoğlu, 2010, s. 38; Dijk Teun A. van. Discourse and Knowledge: A Sociocognitive Approach Cambridge University Press, 2014, 267 p.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində kontekstual metoddan və Prəqlejaz adlı tədqiqatçılar qrupu tərəfindən tətbiq olunmuş məcaz sözləri diskursda müəyyənləşdirən metoddan istifadə olunmuşdur.¹

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiya işində mənbə kimi ABŞ, Kanada və Böyük Britaniya ədəbiyyatına aid ingilisdilli bədii mətnlər seçilmiş və nəzəri dilçilikdə mövcud fikirlər əsasında tədqiq olunmuşdur. Tədqiqat zamanı nəzəri faktları şərh edərkən ingilis dilinin mövcud variantlarına da müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ingilis bədii diskursunun koqnitiv strukturunda mədəni freymləri araşdırmaqdır. Bu məqsədlə tədqiqat işində aşağıdakı *vəzifələr* yerinə yetirilmişdir:

- Konsept, freym və slot anlayışlarının sərhədlərini dəqiqləşdirmək;
- Metafor, metonimiya və hiperbolaların linqvistik aspektlərini müəyyən etmək;
- Metafor, metonimiya və hiperbolaların əhatə dairəsini konkretləşdirmək, onun tərkib hissələrini ayrı-ayrılıqda təhlil etmək;
- Metafor, metonimiya və hiperbolaların bəşəri inkişafın müəyyən mərhələsində meydana gəldiyini aydınlaşdırmaq.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Mədəni freymlər bədii diskursun koqnitiv strukturunda həm dilin leksik tərkibinə, onun imkanlarının zənginləşməsinə və həm də kommunikanter arasında nitq aktının yaranmasına da təsir edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İngilis bədii diskursunun koqnitiv sistemi aspektində tədqiq olunmaqla Azərbaycan dilçiliyində yeni tədqiqat istiqamətləri zənginləşir. Mədəni freymlər kimi əldə edilən məcazların faktlarla şərhli dissertasiyanın elmi yeniliyini səciyyələndirir:

- Azərbaycan dilçiliyində ingilis bədii diskursu bu istiqamətdə tədqiq olunur;
- Azərbaycan dilçiliyində mədəni freym və sözün semantikasi əsaslı şəkildə təhlil olunur;
- Azərbaycan dilçiliyində konsept və freym münasibətləri aydın şəkildə tədqiq olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın elmi-nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada mədəni freymlərin tədqiqatı koqnitiv dilçiliyin mühüm məsələlərini öyrənmək üçün, məcazlar çoxmənalılıq kontekstində sözün məna strukturunun genişlənməsi aspektində araşdırıl-

¹ Pragglejaz Group. A method for identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor and Symbol*, 2007, 22 (1), pp. 1-39.

maqla, mədəni freymlərin linqvistik tədqiqi psixolinqvistik, etnolinqvistika və sosioloji dilçilik, habelə koqnitiv psixologiya üçün elmi-nəzəri faktlar verir. Bu tədqiqat işinin nəzəri müddəalarından və praktik nəticələrindən koqnitiv dilçilik, diskurs təhlili, dil və mədəniyyət (linqvokulturologiya) kurslarının məşğələləri zamanı istifadə oluna bilər.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar təqdim olunur:

- mədəni freymlərin yaranması müəllifin, natiqin intellektual səviyyə-sindən asılıdır;
- mədəni freymlər istənilən dildə mövcud olan leksemlərin semantik strukturu ilə əlaqəlidir;
- dildə mədəni freymlərin yaranması və möhkəmlənməsi universal karakter daşıyır;
- mədəni freymlər təkcə linqvistik aspektdə deyil, eyni zamanda sosioloji, etnopsixoloji, etnolinqvistik və s. aspektlərdə vəhdət şəklində araşdırılır.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın ayrı-ayrı bölmələri kafedranın elmi seminarlarında, müxtəlif elmi-praktik konfranslarda müzakirə olunmuşdur. Dissertasiyanın əsas müddəaları ikisi xaricdə çap olunmuş 8 elmi məqalə və tezisdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş elmi və bədii ədəbiyyat mənbələrinin siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilir, tədqiqatın aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “Bədii diskurs və onun linqvistik səciyyəsi” adlanan *birinci* fəslə 3 yarımfəsildən ibarətdir. Burada diskursun fənlərarası yanaşma kontekstində tədqiqi, bədii diskurs və bədii mətn, bədii diskursda ritorik vasitələr kimi məsələlər araşdırılır.

“Diskurs fənlərarası yanaşma kontekstində” adlanan birinci yarımfəsildə dilçilikdə diskurs anlayışı haqqında söylənilən fikirlər təhlil edilir.

Son dövrlərdə, yəni XX əsrin sonu və yeni əsrin əvvəllərindən başlayaraq dilçilik üzrə yazılan elmi ədəbiyyatlarda diskurs termininə tez-tez rast gəlmək olur. Hətta bu məsələ təkcə dilçilikdə deyil, həm fəlsəfə,

həm də psixologiyada öyrənilməyə başlanmış və bu yeni elmi-tədqiqat istiqamətini antroposentrik adlandırmışlar. Buna səbəb kütləvi informasiya vasitələrinin, müasir texnologiyaların meydana gəlməsi, müxtəlif fənlərin fəal surətdə diffuzu əsasında yeni fənlərərsə sahələrin meydana gəlməsi, son dövrlərdə dilçiliyin fəlsəfə ilə vəhdətinin möhkəmlənməsi, nəticədə isə bu terminin fəlsəfə və psixologiyada işlənməsidir.

Diskurs bir termin kimi elmə intibah dövründə gəlmişdir. Bu söz latın mənşəli “discurrere” sözündən olub, “müzakirə etmək”, “danışmaq” və s. mənalarında işlənməmiş, sonralar isə ona yeni çalarlar əlavə olunmuş və “ictimai şeylərin təbiətinə müvafiq olaraq danışmaq” mənasını qazanmışdır. İ.T.Kasavin qeyd edir ki, bu termin intibah dövründə “əsas mətləbdən, əsas məsələdən uzaqlaşan yorucu monoloq”, “heç bir məna verməyən uzun-uzadı danışmaq” mənalarında işlənməmişdir.¹

Müasir dilçilikdə diskursun iki anlamı mövcuddur. Şərti olaraq onu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Diskurs yazılı və şifahi nitqdə qeydə alınan konkret kommunikativ hadisədir və müəyyən koqnitiv tipoloji şərtlərə əsaslanan koqnitiv məkanda reallaşır. Bu, o deməkdir ki, kommunikasiyanın prototipik xarakteri məntörəmə və qavrama modellərinə müvafiqdir. Digər tərəfdən, mətn müəyyən bilikləri özündə cəmləşdirən müəyyən əqli fəaliyyətə aiddir.

2. German-macar dilçilik məktəbində diskurs ikinci anlamda, aşağıdakı cür şərh olunur. Bir məna ətrafında müvafiq mətnlərin məcmusu diskursdur. Deməli, diskurs intertekstualdır. Məsələyə belə yanaşma, bir kommunikasiya çərçivəsində fəaliyyət göstərən müxtəlif mətnlərin kompleks şəklində qarşılıqlı əlaqəsi diskursu təyin etmə meyarı kimi səslənir və diskursun əvvəldə qeyd etdiyimiz növlərini yaradır. Rus dilçisi E.V.Çernyavskaya bundan belə nəticə çıxarır ki, diskurs adı altında situativ kontekstlə sosial, mədəni-tarixi, ideoloji, psixoloji faktorlarla bağlı olan mətn başa düşülür, müəllifin mətni göndərəmə təsir edən kommunikativ-praqmatik və məqsədyönlü sistemi ilə mətndə ifadə olunan, müxtəlif səviyyələrə aid qaydaya salınmış dil vahidləri nəzərdə tutulur.²

Beləliklə, diskurs konsepsiyası geniş ekstralingvistik kontekstdə götürülmüş mətn sayılır. Məsələyə bu cür yanaşma yolu ilə bu və ya digər dil

¹ Касавин И.Т. Текст, дискурс, контекст. Введение в социальную эпистемологию языка. М.: Канон+, 2008, с.352.

² Чернявская. В. Е. Дискурс власти и власть дискурса. М.: Флинта, Наука. 2006, с. 77-78.

vahidinin hər hansı dil mühitində müvafiq strukturla mühüm əlaqəsi aydınlaşır.

M.A.K.Hallidey diskursu dörd əlamətə görə səciyyələndirir: 1) Mətnin yaradılması; 2) Mətn vasitəsilə situativ kontekstin qurulması; 3) Mətnin arxasında gizlənən potensialın yaradılması; 4) Konkret situasiya hüdudunda mədəniyyət kontekstinin qurulması.¹ Əgər diskurs bilik formasıdırsa, deməli, ona epistomioloji-taksonomik prinsipi tətbiq etmək olar. İ.T.Kasavin buraya praktiki, nəzəri bilikləri, onların predmetə görə bölümünü, metodu, tarixi dövrü, sosial baxımdan təyin növünü və s. aid edir.²

Qeyd olunan bu mülahizələr əsasında diskursun aşağıdakı növlərini qeyd edə bilərik:

1. Tarixi-iqtisadi diskurs. 2. Elmi diskurs 3. Bədii diskurs. 4. Mənəvi diskurs.

Situasiya nöqtəyi-nəzərdən diskurs “situativ, interperativ və kontekstual” olaraq şərti fərqləndirilir. Məhkəmə dinlənilməsi, yaxınlarla söhbət situativ diskursa aiddir.

Interperativ diskursa isə ədəbiyyat, elm, qarşılıqlı mədəni əlaqələr, təbiətlə ünsiyyət və s. aiddir. Onun funksiyası semiotik sistem vasitəsi ilə insana münasibətdə ideal konstruksiya yaratmaqdan ibarətdir.

Kontekstual diskurs bilikyaratmanın xarici sosial formasıdır. Burada diskurs mühitinin reallaşma təchizatı mədəniyyət kontekstidir; bir işarə sistemi digəri ilə qarşılaşdırılır. Məsələn, mərkəz və periferiya: daxili və xarici.

Diskurs milli-mədəni xüsusiyyətlərlə səciyyələnir, çünki etnokulturoloji əlamətlər, milli duyum tərzini hər bir diskursda öz ifadəsini tapa bilir. Xüsusilə bədii diskurs elmi diskursla müqayisədə bu məsələlərə daha çox meyillidir.

“Bədii diskurs və bədii mətn” adlanan ikinci yarımfəsildə diskursla mətn nisbətləri təhlil olunmuşdur.

Diskurs kommunikasiya hadisəsidir. Bədii əsərə müəyyən lingvistik xüsusiyyətlərə malik diskurslar toplusu kimi baxmaq olmaz. Müasir dövrdə bədii əsərlər qrammatik və semantik baxımdan çox az fərqlənir; bəzən isə,

¹ Halliday M.A.K., Hasan R. Linguistic Function and Literary Style: An Inquiry into the language of William Golding's "The Inheritors" / Literary Style: A Symposium. Ed. Seymour Chatman, London-New York: Oxford University Press, 1971, p. 332

² Касавин И.Т. Текст, дискурс, контекст. Введение в социальную эпистемологию языка. М.: Канон +, 2008, с. 357

demək olar ki, fərqlənir. Buna görə də bədii diskursu müəyyənləşdirərkən T.A.Van Deyk onun pragmatik funksiyasına əsaslanır.¹

Bədii diskurs obrazlı diskursdur və onun ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri əsər müəllifinin mətni göndərən olmasıdır. Mətni qəbul edən isə oxucudur. Beləliklə, bədii diskurs mətni göndərənə – müəlliflə mətni qəbul edən – oxucu arasındakı dialoqa əsaslanır.

“Bədii diskursda ritorik vasitələr” adlanan üçüncü yarımfəsildə isə diskurs yaradıcılığında ritorik vasitələrin rolu təhlil olunmuşdur.

Bədii diskursun mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun ritorik baxımdan bəzədilmiş nitq olmasıdır. Nitqin bəzədilməsi dedikdə, bədii nitqin müxtəlif ritorik vasitələrlə cilalanması nəzərdə tutulur. Bu məsələ hələ qədim Yunanıstanda, Romada ritoriklərin diqqətini cəlb etmiş və bu barədə maraqlı fikirlər söyləmişlər. A.Məmmədov və M.Məmmədovun qeyd etdikləri kimi, Aristotelin elmə gətirdiyi ritorik vasitələrin əsasən hüquqi və siyasi janrlar müstəvisində nəzərdən keçirildiyi bildirilir.² Bu bədii diskursa da xas xüsusiyyətdir. Əgər bədii diskurs cəlbedici olarsa, dinləyici ona diqqətlə qulaq asır, ona inanır və asanlıqla qavrayıb yadında saxlayır. Obrazlı nitqin yaradılması o deməkdir ki, təhsil səviyyəsindən asılı olmayaraq onu hamı başa düşür və ondan zövq alır. Bu zaman jest, sifət ifadəsi və s. vasitələr də nitqin təsirliliyini artırır. Ritorik vasitələrə müxtəlif leksik və sintaktik konstruksiyaları (məsələn, söz sırası, leksik təkrarlar, inversiya, ellipsis, xiazm və s.), eləcə də, rəngarəng məcazları aid etmək olar. Bu dil vasitələri bədii diskursda yalnız ritorik sistemdə deyil, koqnitiv strukturda da xüsusi yer tutur.

Nəzəri dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, metafor və metonimiyasız heç bir semiotik təhlil mümkün deyil, çünki onlar özü də dil işarəsidir, ancaq predmetə birbaşa deyil, bilavasitə işarə edir. Bununla bağlı həmin terminlərin əsas linqvistik anlamlarını nəzərdən keçirək. Dilçilikdə bu iki anlayış barədə tutarlı fikirlər R.O.Yakobson və C.Lakoffa məxsusdur.

“Linqvistik ensiklopediya lüğəti”ndə metafor bir çox hadisə və predmetlər sinfini ifadə edən sözlərdən ibarət məcaz və ya nitq mexanizmi kimi şərh olunur.³ Metonimiya qeyd olunan linqvistik lüğətdə adların bir

¹ Dijk Teun A. Van. *Semantic Discourse Analysis // Handbook of Discourse Analysis*. London: Academic Press, 1985, p. 104.

² Məmmədov A., Məmmədov M. *Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri*. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, s. 38.

³ *Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н.Ярцевой*. М.: Сов. энциклопедия, 1990, с. 585

sinifdən digərinə köçürmədən ibarət məcaz və ya nitq mexanizmi kimi ifadə olunur. ¹ D.Çendler də metonimiyaları, demək olar ki, bu cür izah edir. ²

C.Lakoff və M.Conson metafor və metonimiyalardan danışarkən qeyd edirlər ki, dilin anlayışlar sistemi mədəniyyət cisimlərinin, fiziki obyektlərin, məkani münasibətlərin qavrayışı əsasında baş verir; burada söhbət hadisə, cisim və müxtəlif münasibətlərəarası təmasdan gedir. Burada “daxili-xarici”, “aşağı-yuxarı”, “sağ-sol”, “irəli-geri” və s. kimi fundamental təsəvvürlər dərin kök salır. Qeyd olunan bu təsəvvürlər mədəni dəyərlərdə, sosial münasibətlərdə, kommunikasiya və qrammatik formalarda metaforik şəkildə geniş yayılır; yəni hər hansı həyati təcrübə metafordan asılı olmayaraq konseptuallaşmaya qədər strukturlaşır. Buna müvafiq olaraq təcrübəni təsvir edən anlayışlar da strukturlaşır. ³

Formal məntiq baxımından metafor və metonimiyalarda qanunlar pozulur; zidd anlayışlar bir-biri ilə birləşdirilir, əksliklər eyniləşdirilir, kiçik həcmli anlayışlar böyük anlayışları əvəz edir və ya əksinə. Bəzən qrammatik qanunlar da pozulur, tək əvəzinə cəm işlənir, keçmiş zaman əvəzinə indiki zaman işlənir və s. Ancaq bunlar müəyyən məqamlarda yolveriləndir.

Beləliklə, metafor, metonimiya və hiperbola müəyyən kontekstdə freym və mədəni freymlərlə bağlı işarələrin əvəzlənmə mexanizmi kimi başa düşülür. Öz növbəsində, freym və mədəni freymlər isə insan və xalqların düşüncə tərzlərinin modelidir. Növbəti fəsilələr mədəni freymlərin müxtəlif məcazlarla verballaşmasından bəhs edir.

Dissertasiyanın *ikinci* fəslı “Bədii diskursda mədəni freymlərin metaforik verballaşması” adlanır. Burada freym və mədəni freym, metaforlar ritorik vasitə kimi, koqnitiv metaforlar araşdırılır.

Mədəni freymlərin reallaşması, yəni verballaşması amilini dərindən mənimsəmək üçün konsept məsələsinə müraciət etmək lazım gəlir.

Konsept kollektiv şüurun məhsuludur. O, diskret vahid kimi çıxış edir. Onun vasitəsi ilə dil daşıyıcılarının sözlə verbal şəkildə ifadə etdiyi məna xalqın yaddaşına həkk olunur. Deməli, konseptdə təkə fərdi təcrübə deyil, onda dil daşıyıcılarının kollektiv təcrübəsi mühafizə olunur.

¹ Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред.В.Н.Ярцевой. М.: Сов. энциклопедия, 1990, с. 300.

² Chandler D. Semiotics: The Basics. Second edition. New York: Routledge, 2007, p. 129.

³ Lakoff J., Johnson. M., Metaphors We Live By. University of Chicago Press, 1980, p. 188

Bir çox dilçilər konseptdə koqnitiv metaforların yeri olduğunu xüsusi olaraq qeyd edirlər.

Konseptə linqvokulturoloji yanaşmada hər şeydən öncə mənəvi dəyərlilik üzə çıxır.

Sözə konseptin məzmunu doldurularkən invarianta fərdi düşüncə elementləri, yəni metafor, metonimiya, hiperbolik yanaşma əlavə olunmaqla yeni freym formalaşır.

Freymlər milli-mədəni xüsusiyyətləri əhatə edir. Freym modeli insan yaddaşının psixoloji modelini ifadə edir; M.Minskinin freym nəzəriyyəsinin əsasında da, bu fikir durur.¹

Məlum olduğu kimi, metafor və metonimiyalar, ayrıca konseptlər əsasında mövcud olur, onların sistemindən yaranır, yəni freym formalaşır. Məsələn, “*London said that ... (London bildirir ki, ...)*” Bildiyimiz kimi, London paytaxtdır və ayrıca konseptdir. Londonla bağlı Britaniya siyasi hakimiyyəti və müvafiq partiyalar bu freymə daxildir. Bu məqamda London mətndə əlavə nominativliklə yüklənir, yeni freymə çevrilir və onun lüğəvi mənasında dəyişiklik yaranır.

Metaforlarda da bu belədir. Məsələn, “*She is foxy (O (qız) hiyləgərdir)*”. Bu, metaforik cümlədir; həmin cümlədə iki obyekt – iki konsept və onun iki əlaməti verilmiş və onlardan birinin əlaməti digərinin üzərinə köçürülmüş və bununla da həmin ad digərinə yüklənmiş və yeni freym meydana gəlmişdir, yəni “fox” konseptində yeni freym modeli formalaşmışdır.

Metaforun yaranması üçün insanın təbiət haqqındakı canlı müşahidələri, predmetlər arasında formal və funksional oxşarlıq mühüm rol oynayır. Koqnitiv metaforların meydana gəlməsi insanın qeyd olunan assosiasiyaları tutabilmə qabiliyyəti ilə bağlıdır. C.Lakoff və T.Conson qeyd edirlər ki, metaforlar hələ insanların linqvistik duyuma qədərki təsəvvüründə-şüurunda dərin kök salmışdır. Onların fikrincə, insanların konseptual sistemi metaforikdir; hətta biz özümüz də hiss etmədən gündə çoxlu sayda metaforlardan istifadə edirik, yəni metaforikləşmə dünyanı dərk etmə xüsusiyyətlərindən biridir. Bunun da əsasında dünyanın müəyyən xüsusiyyət və hissələrə bölünməsi, kateqoriallaşması durur.²

¹ Minsky Marvin. A Frame work for representing knowledge // Patrick Henry. Winston (ed). The Psychology of computer Vision. New-York: McGrov-Hill, 1975, p. 255.

² Lakoff J., Johnson. M., Metaphors We Live By. University of Chicago Press, 1980, p. 180.

Müxtəlif obyektlərin əlamətlərinin metafor müstəvisinə çıxarılması, hər hansı cəhətdən obyektlərin əlamətlərinin eyniləşdirilməsi deməkdir. Bu zaman iki məqam diqqəti cəlb edir.

1. Sözün semantik inkişafı.
2. Mədəni freym kimi metaforların formalaşması.

Qeyd olunan bu növ metaforlar ingilis dili üçün səciyyəvidir. İngilis dilində onlar təkcə təkrar komponenti ilə deyil, eyni zamanda bu komponentlərin antonimləri vasitəsi ilə də yaranır:

1. *The silence was the silence of the grave when I began to speak (Mən danışmağa başlayanda araya ölüm sükutu çökdü). (W.S.Maugham, p.304).*

“Silence” sözünün təkrarı vasitəsilə formalaşan genişlənmiş metafor birbaşa “life” və “death” konseptlərinin verballaşmasıdır.

2. *Most people are heartless about turtles because a turtle's heart will beat for hours after he has been cut up and butchered (Əksər adamlar tısbağalara münasibətdə rəhmsizdirlər, çünki tısbağaların başı kəsildikdən və parça tikə doğrandıqdan sonra da saatlarla onun ürəyi döyünməkdə davam edir). (E.Hemingway, p.31).*

Bu mətndə “heartless” və “heart” qarşılıqlı həm təkrar, həm də antonimliyi ehtiva edir.

Bədii diskursun qurulmasında fəal iştirak edən vasitələrdən biri kimi, metaforlar mədəni-koqnitiv freymə daxildir. Bu hadisənin linqvokoqnitiv vahid kimi şərh olunması üçün dilçilikdə buna dair mövcud nəzəriyyələri, eləcə də metafor ilə bağlı modelləri nəzərdən keçirməyi vacib hesab edirik. Metaforların bu istiqamətdə öyrənilməsi XX əsrin 80-90-cı illərinə təsadüf edir və C.Lakoff və M.Consonun adı ilə bağlıdır. Dilçilikdə onların bu nəzəriyyəsi metaforlar barədə diskreptor nəzəriyyə adlanır. Bu nəzəriyyəyə görə, metaforikləşmə iki bilik strukturunun qarşılıqlı təsirinə əsaslanır. Onlardan biri “mənbə”nin koqnitiv strukturu, ikincisi isə “məqsəd”in strukturu.¹ Onlar göstərir ki, metaforikləşmə prosesində bir sıra məqsəd sahəsi mənbə bazası əsasında strukturlaşır, yəni metaforik proyeksiya baş verir. Mənbə strukturunun məqsəd strukturunda təkrarı isə, invariantlıq hipotezi adlanır. D.Devidson qeyd edir ki, C.Lakoff ayrı-ayrı məqsəd sahələrinin əsas xüsusiyyətlərini cümlə və mətnlər səviyyəsində öyrənirdi.²

¹ Lakoff J., Johnson. M., *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, 1980, p. 182.

² Дэвидсон, Д. Что означают метафоры // Теория метафоры / Под ред. Н.Д.Арутюновой и М.А.Журиной. М.: Прогресс, 1990, с. 173.

Bəzən başqa predmetlərə aid əlamətlər insanların üzərinə köçürülməklə bəzi sifətlər ritorik mühitə daxil olur, yəni onlar sifətlik anlayışından uzaqlaşmış nominativ mahiyyət əldə edir. Məsələn:

Anson was too acute to wonder (Ansonu təəccübləndirmək elə də asan iş deyildi). (F.S.Fitzgerald, p.106).

Və yaxud:

Oh, she was sweet, Harry! (Hari, o (qız) çox sevimli bir qız idi!) (F.S. Fitzgerald, p.77).

Ümumilikdə götürüldükdə, metaforikləşmə zamanı əlamət köçürülməsi insan – təbiət, təbiət - insan və s. modelləri üzrə baş verir. Məsələn:

I wish I was the fish, he thought, with everything he has against only my will and my intelligence (O özünün iradəsi və zəkasına yönəlmiş nə varsa hamısının əksinə düşündü ki, kaş o, balıq olaydı). (E.Hemingway, p 50).

Burada metoforik model məhz məna köçürmələri əsasında formalaşmışdır.

Metaforlar istiqamətinə görə, konkretdən mücərrədə doğru dəyişə bilər. (*hot line, brilliant idea (qaynar xətt, parlaq ideya)* və s.).

Beləliklə, metaforik inkişafın semantik törəmə mexanizmi, aşağıdakı məsələlərə ehtiva edir:

1. Semantik topluda mövcud olan semlərdən birinin fəallaşaraq ön plana keçməsi.
2. Semantik topluya metaforik anlayışı ifadə edən yeni semin əlavə olunması.
3. Mətnin sonrakı hərəkətinə, inkişafına təkan verən metafor obyektlərinin predikativlik təbiətinin genişlənməsi.

M. Blək bunları filtr adlandırır.¹

Metaforların öyrənilməsinin digər aspekti törəmə-sintaktik aspektidir. Bunu aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı misalı nəzərdən keçirək:

“The sun was on the old man’s left arm and shoulder and on his back” (Günəş qoca kişinin sol qolunun, çiyininin və belinin üstünə düşürdü). (E.Hemingway, p. 52) mətn parçasını “Someone was on the old man’s left arm and shoulder and on his back” (Kimsə qoca kişinin sol qolunun, çiyininin və belinin üstündə idi) kimi dəyişdikdə, onda bu, baza strukturu hesab olunur. Lakin “the sun was” introduktiv struktura daxildir. Əslində qeyd olunan baza strukturu yenidən “the sun” obyektini ilə mənalandırılır.

¹ Блэк, М. Метафора // Теория метафоры / Под ред. Н.Д.Аругюновой и М.А.Журиной. М.: Прогресс, 1990, с. 163.

Nəticədə isə, cümlə strukturu metaforik dona bürünür, köhnə strukturda yeni məna meydana gəlir.

İngilisdilli bədii diskursda “insan” konsepti xüsusi rol oynayır. İnsanın fiziki ruhu, onun emosional-psixi mühiti, həyatı bu baxımdan mühüm rol oynayır.

İnsan konsepti ingilisdilli yazıçılarının düşüncəsində fəlsəfi, sosial, dini, mədəni, emosional və digər həyatı təcrübəni əks etdirir:

I. İnsanın fiziki ruhu freymi: aparılan tədqiqatlar əsasında ingilisdilli ədəbiyyatda həmin freymlərin metafor modeli əsasında verildiyi müəyyən-ləşir. Bəzi tədqiqatçılar belə modelin 390-a qədər olduğunu qeyd edirlər.¹ Bunların içərisində ən çox işlənəni “*Human beings are animals (Bəşər evladları heyvandırlar)*”, “*Human beings are plants (Bəşər evladları bitkidiirlər)*”, “*Human beings are inanimate objects (Bəşər evladları cansız əşyalardır)*”, “*Human beings are artifacts (Bəşər evladları artifaktlardır)*”, “*Human beings are abstract notions (Bəşər evladları mücərrəd məfhumlardır)*” modelləridir.

Animalistik konseptual metafor kimi “*Human being are animals*” modeli hər şeydən əvvəl ilan, yarasa, kərtənkələ və s. heyvanlarla müqayisə əsasında yaranır. Qeyd olunan bu assosiativ əlaqələr mənfi mənəli çaların yaranmasına xidmət edir. Metaforik mənfi qiymətləndirmə heyvanlara, həşəratlara əsaslanırsa, o, mənfi emosiya yaratmır. Məsələn: *The old man was dreaming about the lions (Qoca kişi şirləri düşünərək xəyala dalırdı)*. (E.Hemingway, p.94).

Fitomorf metaforlar geniş konnotativ mənaya malikdir (*looking like a strange vegetable growth (göyərmiş qəribə bir tərəvəzə bənzəyən), a permanent vegetable (dəyişməz insana deyilir), a showy flower (diqqət mərkəzində olmağa çalışan insana deyilir)*); neytral məna (*as brown as a berry (giləmeyvə kimi qonur rəngli)*); müsbət (*perfect adorable English rose (gözəl və cazibədar İngilis qadını)*).

II. İnsan freyminin psixoemosional mühiti:

İnsanın psixoloji emosional mühiti mad freym konseptual metafor kimi “*Personality is multilevel (şəxsiyyət çoxsəviyyəlidir)*”; “*Personality is a fragile thing (şəxsiyyət kövrək bir şeydir)*”; “*Feelings are embodied*

¹ Филина О. Н. Способы вербализации антропоориентированных концептуальных основ англоязычного постмодернистского романа: Автореф. ... канд. филол. наук. М., 2011, с. 11.

(*hisslər kök salır*)"; *Human mind is a machine (insan yaddaşı bir maşındır)*" daha fəal işlənir.

Göründüyü kimi, qeyd olunan metaforlar ingilisdilli bədii ədəbiyyatda insan xüsusiyyətinin mürəkkəbliyinə, çoxlaylılığına dəlalət edir.

Freym kimi qəbul edilən metaforik model müasir insanın təlaşını, qorxu və həyəcanlarını ifadə edir. Konseptual metafor kimi, "*feelings are embodied (hisslər kök salır)*" insanın fizioloji və psixoloji başlanğıcını təmsil edir:

"*Human mind is a machine (insan yaddaşı bir maşındır)*" freymi insan şüurunun işini bildirməyə xidmət edir.

III. İnsan həyatı freymi:

İngilisdilli bədii diskursda insan həyatı ilə bağlı konseptual metaforlar geniş işlək dairəsinə malikdir. Məsələn:

1. *He was a burned man and I was a nurse and I could have nursed him. Do you understand the sadness of geography? I could have saved him or at least been with him till the end. I know a lot about burning. How long was he alone with doves and rats? With the last stages of blood and life in him? Doves over him (O yanıq xəsarəti almış bir adam idi, mən isə bir dayə və ona görə də mən ona qulluq edə bilərdim. Siz coğrafiyanın kədərini anlaya bilərsiniz? Mən onu xilas etmiş olardım və ya ən azı sona qədər onunla olardım. Mən yanıq haqqında çox şey bilirəm. Görəsən o göyərçinlər və siçovullarla nə qədər müddət birlikdə qalmışdır. Onun qanının və həyatının son mərhələsi ilə? Üzərində göyərçinlərlə).* (M.Ondaatje, p. 296).

IV. İnsanı əhatə edən təbiət və sosial sahə freymi:

Tarix, sositium, təbiət konseptləri bu növ freymlərin əsasında durur. İngilis postmodernist ədəbiyyatında həmin terminin konkretləşməsi üçün deyə "konseptual sahə" terminindən də istifadə olunur.

V. Funksional tarix konsepti. Bu, aşağıdakı modellər əsasında reallaşır:

"*History is a circle (Tarix bir dairədir)*" konseptual metaforu "*History is like water (Tarix çay kimi axıb gedir)*" təbii modeli üzrə oxşar olur. Burada müqayisə üçün əsas suyun əvvəlki axarına düşməsidir. Burada əlavə slot təbii şəraitdir.

VI. Sositium konsepti. Buraya "*Power is up (Güc hər şeydir)*"; "*Society is opposed to individuals (Cəmiyyət fərdlərin rəqəbatidir)*"; "*Reality is Subjective (Reallıq subyektivdir)*"; "*Society is a failure (Cəmiyyət uğursuzluğa məhkumdur)*" kimi konseptual metafor modelləri misal ola bilər. Bu konseptual metafor modelləri onun yaradıcılarının dünyagörüşü əsasında sositium obrazını modelləşdirir. "*Power is up*" konseptual metaforu

oriental tipə aiddir və özündə sosial təşkil barədə insanın təsəvvürləri ideyası ilə bağlıdır:

“*Society is opposed to individuals*” konseptual metaforu cəmiyyətin fraqmentlərini verən fikirlərlə, ilkin sosial əlaqələrin qırılması, müasir insanın ətraf aləmdən özünü ayırması cəhdləri ilə bağlıdır:

“*Modern society is a failure (Müasir cəmiyyət uğursuzluğa məhkumdur)*” konseptual metaforu cəmiyyətdəki böhrana işarə edir. Məsələn: *1. It was not a fashionable locality – Anson’s father wanted to delay as long as possible his children’s knowledge of that side of life. He was a man somewhat superior to his class, which composed New York society, and to his period, which was the snobbish and formalized vulgarity of the Gilded Age (O yer, dəbdə olan bir yer deyildi - Ansonun atası həyatın o biri üzünü haqqındakı bilikləri öz uşaqlarına verməyi bacardığı qədər gecikdirmək istəyirdi. O demək olar ki, aid olduğu Nyu York cəmiyyətinə məxsus olan, öz sinfində üstün mövqeyə malik bir kişi idi və onun həyat sürdüyü dövrün Yaldız dövrünün formalaşdırdığı pafoslu və rəsmi vulqarlıqdan ibarət idi). (F.S.Fitzgerald, 153).* Burada cəmiyyətdəki sosial fərqlər “*that side of life (həyatın o biri üzünü)*” metaforik ifadəsi ilə parlaq şəkildə verilir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə “Bədii diskursda mədəni freymlərin metonimik və hiperbolik verballaşması” adlanır. Burada metonimiyalar ritorik vasitə kimi, bədii diskursda metafor və metonimiyaların nisbəti, hiperbolalar ritorik vasitə kimi, bədii diskursun koqnitiv strukturunda mədəni freymlərin rolu kimi məsələlər tədqiqatə cəlb edilmişdir. Bununla bağlı L.Çalova və N.Baranovun təsnifatına nəzər salaq:

1. İfadə etdiyi ad yerində işlənən simvolik ad. Məsələn,

Never could understand why some men who can break a mustang before breakfast and shave in the dark, get all left-handed and full of perspiration and excuses when they see a bolt of calico draped around what belongs in it (Heç vaxt başa düşə bilməmişəm ki, nə səbəbdən bəzi kişilər səhər yeməyindən qabaq vəhşi atı ram edir, üzələrini qaranlıqda qırqır, qan-tər içində hər bir işi sol əllə görür və güllü çit pambıq materiala aid olan əşyaların büküldüyü bir rulon parça gördükdə üzr istəyirlər). (O. Henry, p.55).

2. Hərəkət əvəzinə alətin işlədilməsi.

Looked out of her window one day and gave her heart to the grocer’s young man (Bir gün o, pəncərədən bayıra baxdı və öz könlünü baqqal dükənindəki cavan oğlana verdi). (O. Henry, p.187).

3. Səbəbin nəticə yerində işlədilməsi.

Desperate takes death (Ümidsizlik ölüm gətirir).

4. Şəxsiyyət və ya əşyanın əvəzinə onun daşdığı səciyyəvi əlamətin verilməsi.

Guess somebody held the counter by the bridle while I got off; and then I walked out straight ahead till I butted against the mesquite where my roan was tired (Təsəvvür edin ki, mən atdan düşdüyüm zaman kimsə yüyəndən yapışdı və sonra mən boz atımın bağlandığı meskit ağacına dirənənə qədər düz getdim). (O.Henry, p. 54).

5. Mücərrəd isimlərin aid olduğu subyektə və obyektə əvəz etməsi.¹ Məsələn: *Just where she lost the battle, waged behind the white pillars of her veranda, I don't know. But she had guessed wrong, missed out somewhere. Her wild animation, which even now called enough men around her to rival the entourage of the youngest and freshest, was an admission of defeat (Mənə məlum deyil dəhlizindəki ağ sütunların arxasında keçirilən döyüş, harada ki, o, uduzmuşdu. Lakin o səhv anlamışdı, nəyi isə, harada isə yaddan çıxarmışdı. Onun vəhşi hərəkətləri, hansılar ki, öz ətrafında kifayət qədər ən gənc və ən tərəvətli kişiləri bir-birinə rəqib etmişdir, elə bunun özü bir qalibiyyət idi). (F.S.Fitzgerald, p.34).*

Qeyd olunan əsərdə metonimik əlaqənin İ.V.Arnold tərəfindən müəyyən edilən əlaqədəki müddəaları da buraya əlavə olunur.²

1. Predmetlə materialı arasında əlaqə: *The table was laid with silver (Masa gümüş qablarla bəzədilmişdi).*

2. İnsanla onun yerləşdiyi yer arasında əlaqə: *An hour, Yellowhammer was acquainted with the scheme of Trinidad and the Judge and approved it (Bir saatın içində Yellohəmer Trinidad və hakimin planı ilə tanış edildi və onu təsdiq etdi). (O.Henry, p. 247).*

3. Proseslə nəticə arasında əlaqə: *He has been looking through a lot his books, but his work wasn't a success (O, çoxlu kitabları vərəq-vərəq etmişdi, lakin onun əsəri uğurlu alınmamışdı).*

4. İnsanla ona aid olan orqan arasında əlaqə:³

You sure, I says to him that it ain't the hand that mixes the pancakes that you're after (Sən əminsən? Mən ona deyirəm ki, sənənin bişirdiyin fəsilələrin xəmirini qarışdırmaq əllə edilə bilməz). (O.Henry, p. 59).

¹ Баранова Н.А., Чалова Л.В. Метонимия как элемент образной характеристики явлений / Материалы 13-й межд. конференции молодых учёных. Филология, литературоведение, лингвистика. СПб.: Изд-во С.-Петербурга. ун-та, 2002, с. 178.

² Göstərilən mənbə, c. 179.

³ Göstərilən mənbə, c. 179.

Metonimiyalar bazasında əlamət bildirən bəzi sözlərin semantikasında motivləşmə gedə bilər. Məsələn, *“the ironed trousers // the ironed man”*. Bu növ faktlar ən çox danışıq dili üçün səciyyəvidir və onların işlənmə tezliyi də yüksək olur.

Bədii diskursda bu xüsusda işlədilən metonimiyalar nitq aktı kimi daha çevikdir. Məsələn:

But there was always a thorough and intractable eight hours devoted to his work in Wall Street where the combination of his sharp intelligence, and his abundance of sheer physical energy brought him almost immediately forward (Amma həmişə Vol Stritdə o öz işinə bütöv, inadkar səkkiz saat vaxt sərf etmişdir, o yerdə ki, onun iti zəkası özünün aramsız sadə fiziki enerjisi ilə birləşərək demək olar ki, onu ani olaraq irəli atmışdır). (F.S. Fitzgerald, p.106).

Burada *“Wall Street”* *“maliyə mərkəzi”* məfhumunu adlandırır və nitqin axıcılığı, dəqiq anlaşılması üçün heç bir əlavə şərhə, ehtiyac qalmır.

Qısa misallarla bəzi metonimik köçürməni dil faktı kimi nəzərdən keçirək. Dil faktı kimi yuxarıda verilən misalda metonimiya belədir: *“devoted to his work in the Financial center of New York (özünü Nyu-Yorkun iqtisadiyyat küçəsində yerləşən işinə həsr etmişdir)”*, çünki sonradan formalaşan qəlib mövcud dil qəlibi əsasında formalaşır, nitq faktoru kimi reallaşaraq sonradan dilə qayıdır. Belə bir bağlılıq dil və nitq reallığından irəli gəlir. Başqa bir misal:

His family was sufficient, for in the East money is still a somewhat feudal thing, a clan – forming thing. In the snobbish West, money separates families to form “sets” (Onun ailəsi kifayət qədər böyük idi, çünki şərqdə pul nə isə bir feodal qalığı kimi - qəbilə formalaşdıran bir şey kimi başa düşülürdü. Lakin modabaz Qərbdə pul ailələri “yenidən birləşmə” üçün ayırır). (F.S.Fitzgerald, p.99). Dil faktı kimi belə səslənir:

Sosial baxımdan metonimik köçürmələr müxtəlif sosial münasibətlərlə əlaqədardır. Metonimik və əsas anlayışlar arasındakı əlaqəni əyani şəkildə təsvir edən aşağıdakı misallara nəzər salaq: *Reading Shakespeare; Writer's work*

Göründüyü kimi, *“Shakespeare və work”* kontekstində bir-biri ilə yaxın əlaqədə olan anlayışlardır. Dominantlıq müəyyənləşdirici xüsusiyyət daşıyır və bu səbəbdən də əsərlə bağlı informasiyanı – adı öz üzərində yaşatmaqla ön plana keçir. *“Work”* anlayışı Şekspiri öz kölgəsinə ala bilməzdi, çünki onda təyinedicilik yoxdur, ümumi xarakter daşıyır.

Ritorikaya aid yazılan kitablarda metonimiya ilə sinekdoxanı fərqləndirirlər. Onların fikrincə, metonimiya obyektlər arasındakı keyfiyyətə, sinekdoxa isə kəmiyyətə əsaslanır.¹

Metonimiyaların bir növü də metalepsisdir. O, anlayışın bölünməsinin məntiqi əməliyyatı ilə müqayisədə meydana çıxır. Məsələn, illər fəsillərə bölünür, fəsillər aylara, aylar həftələrə, həftələr günlərə və s. bu növ təsnifat yaxın anlayışlar arasında aparılır. Məsələn: *Thanksgiving was only three weeks off (Şükranlıqdan yalnız üç həftə keçmişdi). (S.Steinbeck, p.104).*

Burada hər ildə bir dəfə olan və Amerika mədəniyyətinin bir hissəsinə çevrilmiş “*Thanksgiving*” (Şükranlıq) bayramı nəzərdə tutulur və vaxt onunla ölçülür.

Bədii diskursda demək olar ki, metonimiyanın bir növü kimi sinekdoxanın bütün növlərinə rast gəlmək olur. Məsələn: *He walked the length of the Strand and on until he came to Fleet street. Sam and Hilda Perry always took the Daily Telegraph at home (O Flit küçəsinə gəlib çıxana qədər sahil boyunca getdi. Səm və Hilda Peri həmişə Deyli Teleqrafı evə gətirərdilər). (G.Seymour, p.26).*

Təbii ki, “London Fleet Street” bu kontekstdə Britaniya mətbuatını faktiki “Fleet Street”-də yerləşən qəzet redaksiyaları ifadəsinin içində gizlədilir və kommunikasiya üçün nəzərdə tutulan fikir birbaşa “Fleet Street”-ə yüklənir. Koqnitiv baxımdan buna əsas da var, çünki aparıcı Britaniya mətbuat orqanları tarixən “Fleet Street”-də yerləşir; bu iki komponentar arasındakı məntiqi bağlılıq bundan ibarətdir. Metonimiyalardakı köçürmələrin məğzində də bu əlaqə durur.

Məlum olduğu kimi, freym şüurumuz tərəfindən xarici aləmin dərk olunmasının nəticəsi kimi işlənir və bizim dünya haqqındakı biliyimizin tərkib hissəsinə çevrilir. İstər metaforlar, istərsə də metonimiyalar mədəni freym kimi semantik sistemdə periferiyadan arxetipə yaxınlaşır.

Qeyd edək ki, “greenback”/“dollar” semantik paralelizmi də bu model əsasında yaranmışdır. Görünür, dünya xalqlarında belə metonimik model mövcuddur. Yuxarıda göstərilən mənalar mövcud nominasiyanın təkrar işlənməsidir. Bununla bağlı V.Humboldt yazırdı ki, dilə təkcə təkrar idrak vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda bizi əhatə edən aləmin bir hissəsi kimi, bizim təcrübə mühitimizin bir hissəsi kimi baxmaq lazımdır.²

¹ Петров О.В. Риторика. М.: Проспект, 2007, с. 210

² Гумбольдт, В фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества // Изб. труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984, с. 37.

Onu da qeyd edək ki, freym informasiyanın işlənməsidir, daha doğrusu, işlənmiş bilikdir.

Yaddaşda qorunan bilik və onlarla bağlı müxtəlif istiqamətli assosiasiyaların müəyyənləşdirilməsi mənə köçürmələri üçün güclü təkan verir. Məsələn, əgər London haqqında bizdə kifayət qədər bilik olmasa, biz “*London opposed this policy (London bu siyasətə etiraz edirdi)*” tipli cümlələrdə metonimik anlayışı dərk edə bilmərik. Haqqında danışılan bu bilik və onun ifadə tərzii mental model səviyyəsindədir. Onun üzərində aparılan “*London policy (London siyasəti)*” kontekstində London və siyasət assosiasiyası üzərində qurulur. Bu, koqnitiv əməliyyat zamanı freymlərin əsas elementləri əsasında aparılır.

Dilçilik əsərlərində metafor ilə metonimiyaların adı çox zaman yanaşı çəkilir. Buna da səbəb insanın mədəni fəaliyyətinin lap qədim dövrlərindən bu iki hadisənin yanaşı olaraq fəaliyyət göstərməsi ilə bağlıdır.

Meyosiz mənənin əksildilməsinə, kontekstdən asılı olaraq kiçiltmə əmsalının artmasına əsaslanır. Bu xüsusiyyət təkcə bədii diskursda deyil, eyni zamanda siyasi diskursda xüsusi məqsədlərlə işlədilir. Məsələn:

The mess this country is in – it's not all because of labor. Of course, they must take some of the blame. All right – they need to take a lot of the blame (D. Cameron's speech to Tory Conference, 6 October, 2010). (Bu ölkənin düşdüyü bu dolaşq vəziyyət, demək olmaz ki, yalnız leyboristlərin ucbatından baş vermişdir. Əlbəttə ki, onların boynuna bəzi günahlar düşür. Amma daha düzü budur ki, günahın çox hissəsinin onların öz boynuna götürmələrinə ehtiyac vardır (D. Kameron-un Mühafizəkarlar partiyasının konfransında etdiyi nitq 2010, oktyabr,6)).

Britaniyanın baş naziri D.Kameron müxalif leyborist partiyasının məsuliyyətini şüurlu azaldaraq “*some of the blame (günahın bir hissəsi)*” öz partiya yoldaşlarında əks effektə nail olur və yenidən “*a lot of the blame (günahın çox hissəsi)*” ifadəsindən istifadə edir.

Bədii diskursda da məsələ bu cürdür. Obrazların daxili aləmi, duyumu, bilik səviyyəsi ilə ciddi şəkildə bağlanır.

Çox güman ki, Yunan və Roma ritorika məktəblərində məsələnin bu tərəfinə xüsusi fikir verilmiş siyasi – fəlsəfi çıxışlarda hiperbola və meyozişlərdən geniş istifadə etmişlər, xüsusilə sofistlər öz inandırıcı nitqlərində bunlara mühüm yer vermişlər.

Məlumdur ki, hiperbola dilin müxtəlif vasitələri ilə söz birləşmələri və cümlələrlə ifadə olunur. Məsələn:

And I do not know whether the sun will rot or dry what is left, so I had better eat it all although I am not hungry (Baxmayaraq ki, ac deyiləm yaxşı olar ki, yeməyin hamısını yeyim, çünki heç bilmirəm günəş qidanın qalan hissəsini çürüdəcək, yoxsa qurudacaq). (E.Hemingway p.47).

Burada hiperbola sadəcə bir sözlə “*the sun (günəş)*” verballaşır. Hiperbolalarda istinad nöqtəsi böyük, predmet və yaxud anlayışlarda meyozisdə bu son dərəcə kiçikdir, predmetdir; ancaq onların hər ikisində assosiasiyalar oxşar yolla həyata keçir, ona görə ki, qurulma mexanizmləri eynidir. Belə bir misala müraciət edək:

Meyozis bir anlayış kimi özü konkret deyil, mücərəddir və onun qiçiltmə əmsalı kontekstlə müəyyənləşir.

All of them had a lingering respect for the doctor (Onların hamısının həkimə davamlı hörməti var idi). (F.S.Fitzgerald, 158). Burada “all of them” söz birləşməsi, hiperbolanın ifadə vasitəsi kimi çıxış edir.

Göründüyü kimi, hiperbola və meyozislər struktur baxımından müxtəlifdir.

Meyozis struktur baxımından metafor və müqayisə kimi də təsnif olunur. Bəzi meyozislər frazeoloji birləşmələrlə də ifadə oluna bilər. Məsələn: *Get in here!(İçəri girin!) All three of you! (Sizin hər üçünüz!) Quick as hell! (Şimşək kimi cəld olun!)*

Bu ifadədə məsafəni zaman etibarilə lap tez qət etmək fikri vardır, yəni zamanla məkan assosiativ şəkildə reallaşır.

Beləliklə, hiperbola ilə bağlı bu xüsusiyyətlər onu göstərir ki, qeyd olunan məcazlar arasında sıx əlaqə vardır, düşüncə tərzini kimi onlar bir biri ilə möhkəm bağlıdır.

İstər real həyatda, istərsə də bədii diskursda etalonlaşan obrazlar və şəxsiyyətlər ayrıca freym kimi mövcud olurlar; insanların ictimai şüurunda yer alır.

Nəticədə aparılan elmi tədqiqatın nəzəri ümumiləşməsi öz əksini tapmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- bədii diskursun koqnitiv strukturunda mədəni freymlərin rolu böyükdür;
- diskurs nitqin verballaşması prosesi olub bitən kimi mətnə çevrilir;
- bədii diskursun mühüm xüsusiyyəti bəzədilmiş nitq olmaqla yanaşı məcazlar da yaratmaqdır;
- məcazlar ritorik baxımdan keyfiyyət təbiətli metafor və metonimiya, kəmiyyət təbiətli hiperbola və meyozislər kimi çıxış edir;

- bədii diskurda işlənən metaforlar öz növbəsində obrazlı, nominativ, koqnitiv olmaqla mədəni freym kimi emosional rola malikdir;
- metonimiyalar içərisində təfəkkür metonimiyaları, qənaət prinsipinin reallaşdığı zaman işlənən metonimiyalar təsnif oluna bilər;
- hiperbola və meyozislər mədəni freym kimi bədii diskurda geniş şəkildə fəaliyyət göstərir.

Mövzu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı məqalə və tezisləri çap olunmuşdur:

1. İngilisdilli bədii diskurda mədəni freymlərin verballaşması // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2012, № 1, s. 237-244
2. İngilisdilli bədii diskurda mədəni freymlərin hiperbolik verballaşması // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri: Bakı: BSU, 2012, № 4, s. 43-46
3. Bədii diskurs və bədii mətn / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. V Respublika elmi-praktik konfransı. Bakı: ADU, 2012, s. 12-14
4. İngilisdilli bədii diskurda koqnitiv və bədii metaforalar / Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı: ADU, 2012, s. 229-230
5. İngilisdilli bədii diskurda metafora və metonimiyalar / Gənc Tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransı. Bakı: Qafqaz Universiteti, 2013, s. 534-535
6. Метонимическая вербализация культурных фреймов в англоязычном художественном дискурсе // Философические науки. Украина. Полтава, 2013, вып. 14, с. 112-122
7. Bədii diskurda ritorik vasitələr // Dil və ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2014, № 1 (89), s. 189-191
8. On some rhetoric representations of cultural frames in literary discourse // International Journal of English Linguistics. Canadian Center of Science and Education. Vol. 4, No. 5 October 2014, p. 100-104.

РОЛЬ КУЛЬТУРНЫХ ФРЕЙМОВ В КОГНИТИВНОЙ
СТРУКТУРЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ДИСКУРСА
(на материале английского языка)

Резюме

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной научной литературы.

В введении обосновывается выбор темы и ее актуальность, определяются цель и задачи, методы исследования, научная новизна, теоретическая и практическая значимость, а также представлены положения, выносимые на защиту, апробация и структура диссертации.

Первая глава “Художественный дискурс и его лингвистическая характеристика” посвящена исследованию вопросов, связанных с дискурсом в западном, русском и азербайджанском языкознании. Далее рассматриваются такие явления, как художественный дискурс и художественный текст, а также риторика в художественном дискурсе.

Вторая глава “Метафорическая вербализация культурных фреймов” посвящена анализу фреймов и культурных фреймов концептов, когнитивных метафор.

Третья глава “Метонимическая вербализация культурных фреймов” посвящена анализу метонимии как средству вербализации культурных фреймов в художественном дискурсе.

В заключении изложены основные выводы исследования.

THE ROLE OF THE CULTURAL FRAMES IN COGNITIVE
STRUCTURE OF LITERARY DISCOURSE

Summary

The thesis consists of introduction, 3 chapters, conclusion, and the list of references.

The introduction gives the arguments in favour of urgency of the theme, defines the goal and objectives of the research, provides methods of investigation, theoretical and practical significance of the work, as well as the hypothesis of the research, and specifies the structure of the thesis.

The first chapter entitled “Literary discourse and its linguistic characteristics” covers the issues related to the study of discourse in Western, Russian, and Azerbaijan linguistics, literary discourse, literary text and rhetorics.

The second chapter titled “Metaphorical verbalization of the cultural frames” highlights the notions of frame and cultural frame, concepts, rhetorical functions of metaphors.

The third chapter called “Metonymical verbalization of the cultural frames” investigates the hyperbolic verbalization of the cultural frames in literary discourse, meiosis, etc.

The conclusion summarizes the basic results of the research.

Çapa imzalanıb: 15.10.2015.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

АЙСЕЛЬ ИЛГАР ГЫЗЫ МАММАДБАЙЛИ

РОЛЬ КУЛЬТУРНЫХ ФРЕЙМОВ В КОГНИТИВНОЙ СТРУКТУРЕ
ХУДОЖЕСТВЕННОГО ДИСКУРСА
(на материале английского языка)

5708.01 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание учёной степени
доктора философии по филологии

Баку – 2015